

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 45-46

Київ – 2023

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

45-46'2023

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

45-46'2023

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2023.45-46

Засновники:

- Український державний університет імені Михайла Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2023 р.)

Підп. до друку 06.12.2023

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 25,25

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших відомостей.

**СТАНОВИЩЕ І РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В
ЖИТТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ СТОСУНКИ З
КОМПАРТІЙНИМИ ОРГАНАМИ У 1943 – 1945 РОКАХ**

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Іжук Софія Михайлівна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 17.09.02. sofia@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-6476-1843>

***Анотація.** У статті розглянуто становище та роль Російської православної церкви в житті радянського суспільства під час німецько-радянської війни в 1943 – 1945 роках. Також здійснена спроба охарактеризувати стосунки РПЦ з компартійними органами після початку так званого «нового курсу» сталінського уряду щодо Церкви. Трансформації церковної політики радянської влади висвітлено в контексті повороту Сталіна до ідеологемі «Вітчизняної війни» та впровадження імперської російської націоналістичної доктрини. Встановлено, що основною причиною змін у ставленні владної верхівки до Церкви виступало прагнення використати її авторитет та суспільний вплив для посилення контролю компартійних органів над населенням СРСР. Аналіз різних дослідницьких оцінок «нового курсу» партійно-державної політики стосовно Російської православної церкви показав, що РПЦ цілком вбудовувалась у систему радянського тоталітарного режиму та ставала ефективним інструментом в руках уряду для реалізації внутрішньополітичних завдань і розширення міжнародного впливу СРСР. Ключовою умовою легальної діяльності Російської православної церкви в Радянській державі стала повна лояльність та підтримка політики компартії її очільників та діячів.*

***Ключові слова:** партійно-державна політика, Російська православна церква, державно-церковні відносини, компартійні органи, Радянська держава.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття все більше зростає вплив Російської православної церкви на суспільно-політичне життя Російської Федерації. Ця релігійна організація є частиною державної системи та, підкреслюючи свою лояльність владі, фактично відіграє ключову роль в ідеологічній підтримці політичного режиму.

Складні події сьогодення, пов'язані з агресією Росії щодо України та реалізацією геополітичної доктрини «русского мира» як російського неоімперського проекту, актуалізують дослідження питань взаємовідносин органів влади з Російською православною церквою і державної політики щодо церкви та її пастви.

Значний інтерес становить вивчення окреслених проблем під час німецько-радянської війни (1941 – 1945 рр.), оскільки трансформації, що відбувалися в цей період у партійно-державній політиці щодо РПЦ, зумовили становлення цієї релігійної структури як ефективного інструменту реалізації політичного курсу пануючого режиму.

Російська православна церква як впливовий суспільний інститут здійснювала активну ідеологічно-пропагандистську участь у ході війни, як 80 років тому, так і зараз, тому науковий аналіз зазначеної проблеми є критично важливим для розуміння специфіки і місця Московської патріархії у політичній системі Радянської імперії, так і в сучасному російському державному механізмі.

Мета. Виходячи із вище зазначеного, метою нашої статті є охарактеризувати становище та суспільну роль російського православ'я в 1943 – 1945 рр., а також показати стосунки РПЦ з партійно-державними органами в період сталінського «нового курсу».

Історіографічний огляд. Історіографія релігійної політики компартійних органів у роки німецько-радянської війни в цілому, так і стосовно Російської православної церкви представлена значною кількістю наукових праць, написаних як дослідниками ХХ століття, так і сучасними вітчизняними та закордонними вченими.

Перші праці з'являються в СРСР одразу по закінченню німецько-радянської війни. Їх автори акцентують свою увагу на патріотичній позиції керівництва церкви у ставленні до війни та суттєвій допомозі Червоній армії. Саме позиція церковного кліру стосовно визнання війни «Вітчизняною» і заклики до єднання віруючих навколо держави, стали визначальною для нормалізації відносин між Церквою і державою. Радянські наративи в історичних дослідженнях ілюструє праця колишнього голови Ради у справах релігій В. Куроедова «Релігія і церква в Радянській державі» [Куроедов, 1981].

У тогочасній західній історіографії трансформації партійно-державної політики стосовно Церкви розглядаються як вимушені формальні кроки, зумовлені необхідністю для радянського уряду відповідати на зовнішньополітичні виклики під час Другої світової війни, без фактичної зміни ставлення до «гнаного» православ'я. До системних праць західних авторів, присвячених радянській політиці щодо РПЦ, у тому числі в окреслений період, варто віднести роботи Дж. Куртісса «Російська церква і Радянська держава» [Curtiss, 1953], Л. Регельсона «Трагедія Російської Церкви. 1917 – 1945» [Регельсон, 1977], Н. Девіса «Довга прогулянка до Церкви: Сучасна історія Руського православ'я» [Davis, 1995] тощо.

Окремий напрям складають представники української діаспорної історіографії, котрі переважно розглядали Церкву в СРСР як жертву тоталітарно-атеїстичного радянського режиму. Зокрема, І. Власовський у своїй роботі «Нарис історії Української православної церкви» [Власовський, 1998] показав Московське православ'я як ідейного союзника влади. Керівництво Церкви, на думку автора, погодилось на використання потенціалу церкви для здійснення контролю над населенням в обмін на легалізацію власне Церкви і православ'я.

Представники російської еміграційної історіографії, аналізуючи трансформації системи державно-церковних відносин в період 1943 – 1945 рр., називали їх взаємовигідними. Церква отримувала можливості для розвитку внутрішньоцерковного життя за умови активної зовнішньої підтримки радянського

політичного курсу. Такий погляд відображений у наукових працях російського емігранта Д. Поспеловського «Православна церква в історії Русі, Росії і СРСР» [Поспеловский, 1996] і «Тоталітаризм і віросповідання» [Поспеловский, 2003].

З середини 1980-х років відбуваються поступові зміни у історичній науці. Процеси перебудови та демократизації, які відбувалися в Радянському Союзі, сприяли перегляду методологічних підходів і спробам критичного переосмислення сталінської церковної політики.

Більшість російських учених продовжили радянський наратив про православ'я як об'єднуючий чинник для населення в роки війни та зумовленість покращення церковного становища насамперед патріотичною позицією Московської Патріархії. Описаний підхід так чи інакше використаний у дослідженнях представників російської історіографії, серед яких відзначаються праці В. Алексеєва «Ілюзії і догми» [Алексеев, 1991], М. Одінцева «Держава і церква в Росії. XX століття» [Одинцов, 1994], М. Шкаровського «Російська Православна Церква при Сталіні і Хрущові» [Шкаровский, 1999], О. Васильєвої «Російська православна церква в політиці радянської держави в 1943-1948 рр.» [Васильева, 2001], І. Бальжика «Відносини держави и церкви: “симфонія влади”» [Бальжик, 2015] тощо.

В українській історіографії окреслені проблеми досліджуються в контексті радянської колоніальної політики використання Церкви як засобу зовнішньої пропаганди та посилення внутрішнього контролю над населенням. «Новий курс» Сталіна в політиці щодо РПЦ українські історики розглядають як курс на будівництво Радянсько-російської імперії, а роль Московської Патріархії – як ефективного інструменту в руках уряду для поширення радянського впливу на країни християнського світу [Войналович, 2005; Шліхта, 2011].

Сучасні західні дослідники погоджуються з українськими в тому, що державна політика в СРСР щодо російського православ'я в роки німецько-радянської війни була складовою частиною сталінської імперської політики, та наголошують на провідній ролі Російської православної церкви у формуванні радянської націоналістичної ідеології [Miner, 2003; Rossicci, 2011].

Виклад основного матеріалу. В перші роки німецько-радянської війни церковне питання набувало в Радянській державі все більш вагомого значення. Побудова державної пропаганди навколо ідеологеми «Вітчизняної війни» та національно-патріотичної тематики сприяла зверненню компартійної верхівки до використання авторитету Церкви для мобілізації та консолідації населення. Це зумовлювало формування нового політико-релігійного курсу стосовно Російської православної церкви, який включав і ідею відновлення Церкви в СРСР. В липні 1943 р. підготовка до легалізації Церкви посилилась. Партійне керівництво розпочало активні переговори з представниками Московської патріархії, зокрема, з керуючим справами митрополитом Миколаєм (Ярошевичем). Наприкінці серпня влада дозволила повернутися з евакуації Патріаршому місцеблюстителю Сергію (Страгородському) [Шкаровский, 1996, с. 34-35].

До вересня 1943 р. перемовини в цілому визначили основні засади відновлення статусу Церкви, і вийшли на фінішну пряму. У ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. у Кремлі відбулася зустріч Сталіна з трьома православними ієрархами – Патріаршим Місцеблюстителем Сергієм (Страгородським), митрополитом Московським і Коломенським, Олексієм (Симанським), митрополитом

Ленінградським і Миколаєм (Ярушевичем), митрополитом Київським і Галицьким. У ході прийому, метою якого Сталін назвав бажання розв'язати невирішені проблеми патріархії, митрополити отримали дозвіл на обрання патріарха РПЦ, відкриття духовних семінарій, розширення церковного видавництва, зокрема відродження «Журналу Московської Патріархії», відновлення і відкриття храмів та повернення із заслань частини репресованого духовенства. Були вирішенні і деякі матеріальні питання, пов'язані з діяльністю Патріархії [Отчет Председателя Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова о приеме Председателем СНК СССР И. В. Сталиным иерархов Русской Православной Церкви, 1943].

Ці події свідчили про формування нового типу державно-церковних відносин. За визначенням знаного історика Церкви Д. Поспеловського, між патріархією і Сталіним фактично був укладений своєрідний усний конкордат, за яким «Сталін обіцяв прихильну політику та невтручання у внутрішньоцерковне життя, а церковне керівництво брало на себе підтримку радянської політики, особливо зовнішньої» [Поспеловский, 1996, с. 297].

Відбувся своєрідний перехід від конфронтації до діалогу, було покладено початок процесу взаємодії та обмеженої співпраці між радянським керівництвом і Московською патріархією. Церква відновлювалась як інститут та вбудовувалась у радянську політичну систему. Однак її легальна діяльність здійснювалась у чітко визначених владою межах і під її жорстким контролем. При цьому керівництво РПЦ зобов'язувалось безвідмовно підтримувати зовнішню і внутрішню політику влади [Тюрина, 2000, с. 19].

Російська дослідниця О. Васильєва, котра і ввела в історіографію поняття «нового курсу» для характеристики державно-церковної політики радянської влади в роки війни, визначала головною мету сталінського керівництва як мобілізацію авторитету Церкви для реалізації його зовнішньополітичних планів. Ключова відмінність «нового курсу», в порівнянні з до та післявоєнними періодами, полягала в співпадинні церковних і державних інтересів та їхніх взаємних поступках [Васильєва, 2000, с. 105-106].

Водночас, значна частина дослідників вважає нормалізацію церковного життя та відновлення легальності РПЦ результатом важких і навіть болючих для Церкви компромісів. М. Шкаровський вбачає в урядових поступках Церкві лише ширму, з допомогою якої зовнішньо створювалася видимість релігійного благополуччя, а під нею Російська православна церква була поставлена під жорсткий контроль, вбудована в систему радянської влади. У цьому контексті науковець визначає аж ніяк не випадковим той факт, що ця робота була доручена Наркомату держбезпеки [Шкаровський, 1996, с. 36]. Інший дослідник, О. Марченко зазначає, що Церква отримала «право на існування в атеїстичній державі в обмін на повну залежність від неї» [Марченко]. Його ідеї підтримує і О. Лисенко, повністю заперечуючи визначення характеру цих взаємовідносин як симфонії, окреслюючи їх як «взаємини хазяїна і підвладного, диктатора та підневільного виконавця» [Лисенко, 1998, с. 369-370].

Органом, що згідно з постановою Раднаркому СРСР від 14 вересня 1943 р. мав здійснювати контроль за діяльністю Церкви, стала Рада у справах Російської православної церкви. Перед Радою ставилося завдання «здійснювати зв'язок між

урядом СРСР і патріархом Московським і всієї Русі щодо питань Російської православної церкви, котрі потребують вирішення урядом СРСР» [Об организации Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР, 1943].

Уповноважені Ради (переважно колишні співробітники органів держбезпеки, котрі реалізовували довоєнну антирелігійну політику) отримали завдання відповідати за реєстрацію нових церковних громад і храмів, детально стежити за діяльністю єпархій і доповідати державно-партійним органам про внутрішньоцерковні процеси, а також готувати державні законопроекти щодо церковних питань [Войналович, 2005, с. 70].

Головним ідеологом нової релігійної політики держави та місця в ній РПЦ був безпосередньо Сталін. Він особисто вимагав від підлеглих регулярних відомостей про ситуацію в російському православ'ї. Приведемо декілька фактів. На зустрічі з ієрархами Церкви Сталін пообіцяв, що новостворена Рада у справах РПЦ буде лише своєрідним органом зв'язку між Московською патріархією і радянським керівництвом. Однак на практиці Церква отримала геть обмежену самостійність в питаннях внутрішнього управління та адміністрування. Голова Ради Г. Карпов, за постановою, не відігравав вагомої ролі у системі контролю за Церквою, однак на функціональному рівні він узгоджував всі, навіть найдрібніші церковні питання. Зокрема, він контролював підготовку і комплектування священицьких кадрів [Шкаровский, 1999, с. 124].

Фактична зміна політичного курсу в церковній сфері і відповідно статусу РПЦ вимагала напрацювання нового релігійного законодавства. Прийняті наприкінці 1943 – 1944 рр. урядові постанови та розпорядження нерідко суперечили «Декрету про відокремлення Церкви від держави» і «Закону 1929 року». У січні 1944 р. Г. Карпов представив на розгляд уряду напрацьований Радою у справах РПЦ проект союзного закону «Про становище Церкви в СРСР». Однак і цю пропозицію, і розробку нового закону про віросповідання було відкинута. За наполяганнями Ради, Раднарком лише секретними постановами вносив зміни до статей «закону 1929 р.» [Одинцов, 2000, с. 493-494].

Наведені факти чітко ілюструють справжню позицію сталінського керівництва, яке принципово не хотіло брати на себе будь-які юридичні зобов'язання, які би закріплювали на законодавчому рівні легальний статус РПЦ. Так званий «новий курс» щодо релігії мав тривати лише у період війни та в перші повоєнні роки. За визначенням відповідального за релігійні питання в СРСР К. Ворошилова, церковна політика у цей період визначалася «виходячи з конкретних умов місця, часу і обставин» [Беглов, 2018, с. 48-49].

Іноземні дипломати, які активно спостерігали за церковною політикою в СРСР, досить скептично ставилися до перспектив реального покращення становища РПЦ. Так, бельгійський посол Ван Кершов д'Аллебас, про позицію якого інформував народний комісар держбезпеки СРСР В.Н. Меркулов у доповідній записці члену Державного комітету оборони В.М. Молотову, вбачав лише «цікавий прийом пропаганди» у релігійних акціях радянського уряду: «Це все написано для нас, іноземців, а не для росіян. Це лише пропаганда, котра нічого не вартує. От якби Сталін дав сотні відремонтованих церков, цим було б багато зроблено...» [Об откликах иностранных дипломатов и политэмигрантов на изменение внутренней политики Советского Союза в отношении религии, 1943].

Отже, на практиці багато з обіцянок Сталіна, які він озвучив митрополитам під час вже згаданої зустрічі, так і не були реалізовані або виконувались лише частково. Церква не отримала можливості сповна розгорнути свою діяльність. «Лібералізм» радянського керівництва мав чітко окреслені вождем межі [Курляндский]. Хоч масових гонінь у найближчі роки після згаданих подій не було, ув'язненими залишалась значна частина священників, особливо тих, хто відмовлявся підтримати визначений на Соборі у вересні 1943 р. церковно-політичний курс патріарха Сергія. Служба держбезпеки без будь-яких погоджень могла арештувати небажаних священників чи архієреїв.

Процес відкриття храмів урядом максимально утруднювався: така багатоступенева забюрократизована система створювала своєрідне «сито», через яке більшість парафій так і змогли пройти. Відповідно до прийнятої в листопаді 1943 р. постанови Раднаркому СРСР «Про порядок відкриття церков», остаточне рішення про дозвіл на відкриття кожного конкретного храму приймався урядом, за поданими Радою у справах РПЦ списками [О порядке открытия церквей, 1943].

Тож на всій неокупованій території СРСР було відкрито менш ніж півтори тисячі храмів та лише один монастир, що в рази менше, ніж в окупованих німцями регіонах. За підрахунками дослідників, навіть у відносно найсприятливіші для Церкви роки, тобто одразу після зміни релігійної політики в 1943 р., державною владою задовольнялась менш ніж десята частина всіх прохань віруючих про відкриття храмів. Після деокупації західних регіонів ліквідовувались монастирі, багато храмів знову передавались колгоспам «для господарських потреб» [Поспеловский, 2003, с. 173].

Попри широкі обіцянки, уряд СРСР так не надав Церкві право приватної власності на релігійне майно, друкарні та землю під храмами. Не дозволялась місіонерська діяльність Російської православної церкви. Зі зменшенням потреб фронту, припинилися збори пожертв у храмах та приходах. Обмежувалась кількість духовних навчальних закладів, і вони не могли забезпечити потреби Церкви в підготовлених кадрах. Ієрархи скаржилися, що їм нерідко доводилося висвячувати у сан малограмотних чи випадкових людей. Партійно-державні органи ретельно перешкоджали церковним діячам впливати на соціокультурне життя, «отруювати» свідомість молодих комуністів і комсомольців. Клірики і миряни продовжували вважатися владою ненадійними суспільними елементами, вони постійно перебували під наглядом спецслужб [Курляндский].

Деяке пом'якшення церковного курсу радянської влади не означало відходу від тоталітарної політики у культурно-релігійному житті радянських громадян. Комуністичний режим залишався атеїстичним, і не планував у майбутньому відмовлятися від нового наступу на релігію. Загалом припинення гонінь на Церкву мало лише тимчасовий кон'юнктурний характер, і партійно-державне керівництво цього навіть не приховувало [Бальжик, 2015, с. 121].

В умовах значного розширення церковної діяльності в Радянській державі все одно не скасовувались положення про ідейну ворожість Церкви як громадської інституції. Однак це протиріччя згладжувалось через досить нечіткі та розмиті формулювання в ідеологічних матеріалах. Так, у постанові партії від вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» атеїстична робота виражалася через пропаганду «наукового світогляду» [Об организации научно-

просветительної пропаганди: Постанове ЦК ВКП(б), 1944 г.]. У 1945 р. партійне керівництво вже безпосередньо закликало до посилення відповідними держорганами антирелігійної пропаганди [Алексеев, 1991, с. 359-360].

Значні зміни у становищі РПЦ відбулися після смерті патріарха Сергія у травні 1944 р. Патріаршим місцезблостителем і єдиним кандидатом на патріаршество був призначений митрополит Олексій. Партійно-державне керівництво загалом прихильно ставилось до такої кандидатури Олексія. І він підігрував владі. На Соборі єпископів в листопаді 1944 р., де узгоджувались питання щодо подальших виборів патріарха, владика Олексій доповідав про нові поступки влади для налагодження духовного життя в країні [Шкаровский, 1999, с. 128].

31 січня – 2 лютого 1945 р. у Москві відбувався Помісний Собор Російської православної церкви. На ньому клір одногосно обрав патріархом Московським і всієї Русі Олексія (Симанського). Крім того на Соборі було прийнято нове «Положення про управління РПЦ», розроблене за участі членів Ради у справах РПЦ.

Положення заклало нові церковно-правові основи функціонування ієрархічної організації Церкви. Ним встановлювалося повністю централізоване церковне управління, з чіткою ієрархічною вертикаллю влади і зосередженням максимальних повноважень у руках патріарха [Поспеловский, 1995, с. 128-129]. Ключові питання, що потребували узгодження з урядом, мали вирішуватися через Раду у справах РПЦ. Відсутність їх чітко визначеного переліку давала можливість Раді на необмежене втручання в життя Церкви. При Синоді були утворені навчальний комітет, видавничий відділ, господарське управління, відділ Зовнішніх Церковних відносин і т. п. [Шкаровский, 1999, с. 129]. Вступати в офіційні відносини з місцевими органами влади щодо всіх питань церковного життя в єпархіях дозволялося виключно призначеним патріархом єпископам. Максимально спрощувалося єпархіальне управління, нівелювалася роль соборних, колегіальних органів. Архієреї, у свою чергу, призначали парафіяльних священників. Було змінено також традиційну для Російської православної церкви систему парафіяльних функцій: якщо раніше священникам відводились лише богослужбові функції зі строгим їх відмежуванням від господарсько-фінансових справ, що було компетенцією мирян, то тепер настоятелі храмів ставали членами парафіяльної громади і мали очолювати її виконавчий орган – церковну раду [Петюкова, 2011, с. 25-27].

«Положення про управління Російською православною церквою» 1945 р. стало результатом державно-церковного компромісу. Встановлена ним авторитарна церковно-адміністративна система повною мірою відповідала тоталітарній радянській моделі суспільства і дозволяла партійно-державному керівництву зберігати жорсткий контроль за діяльністю Церкви.

В умовах реалізації «нового курсу» влада все більше перетворювала Російську православну церкву на інструмент реалізації свого зовнішньополітичного курсу. Питання залучення священників Московської Патріархії до міжнародної політики були порушені під час зустрічі Сталіна з новообраним патріархом Алексієм у квітні 1945 р. Церква охоче сприймала можливості посилити свій вплив у православному світі, тож погоджувалась виконувати роль «зовнішнього представництва» і демонструвати закордоном існування релігійної свободи та вільної церковної діяльності в СРСР [Войналович, 2005, с. 71].

Сталінське керівництво прагнуло через відновлення Московської патріархії глобально розширити свій вплив на православний світ, перетворити його на своєрідний «московський Ватикан», центр вселенського православ'я.

Одними з пріоритетних напрямків закордонної діяльності Церкви визначалося налагодження взаємовідносин зі східними патріархатами та повернення під юрисдикцію Московського патріархату чисельних емігрантських православних парафій, з якими були активні спроби «відновлення канонічного зв'язку». Практичною реалізацією цієї політики стали закордонні поїздки патріарха Алексія на Близький Схід і митрополита Миколая до країн Західної Європи, зокрема Великої Британії і Франції. З цією метою створювалися православні місії, ішли переговори щодо компромісних визнань автономій православних Церков [Бистрицька, 2009, с. 108-110].

Іншим вектором зовнішньополітичної діяльності Московської патріархії стала налагодження тісних відносин з автокефальними та автономними православними Церквами країн Центральної та Східної Європи, зокрема Польською, Болгарською, Сербською, Чехословацькою, Фінською тощо. Поширення церковної юрисдикції чи налагодження тісної співпраці дозволяло забезпечувати лояльність населення цих держав до радянської влади. До 1945 р. РПЦ налагодила як церковно-канонічні, так і політичні контакти майже з усіма автокефальними православними Церквами, окрім грецької. Водночас Рада у справах РПЦ визначала основних опонентів у релігійному світі: Ватикан, Англійську церкву та Карловацьку церкву, проти яких радянський уряд, використовуючи ієрархів, організовував політичні акції [Бистрицька, 2009, с. 111].

Тож фактично в умовах завершення світової війни та повоєнного облаштування світу перед Російською православною церквою стояли масштабні завдання встановлення релігійного домінування в східнохристиянському світі, з метою сприяння в реалізації глобальних зовнішньополітичних планів СРСР [Беглов, 2018, с. 112-113].

Сучасний італійський історик А. Рокуччі, аналізуючи ідеологічну складову геополітичного аспекту «нового курсу» радянського уряду щодо Церкви, вказує на певну схожість у світоглядних системах Сталіна та ієрархів РПЦ, яка полягала в їхній імперській свідомості та полегшувала їм взаємні кроки назустріч. На думку науковця, інтереси Церкви і Радянської держави частково збігалися в питанні необхідності виходу Московської патріархії з міжнародної ізоляції, однак повністю розходилися їхні мотиви, що зрештою незабаром призвело до «кризи» розпочатого в 1943 р. «нового курсу» партійно-державної верхівки у церковній політиці [Россиссі, 2011].

Висновки. Таким чином, на завершальному етапі німецько-радянської війни, у вересні 1943 р. почався новий етап у взаємовідносинах між радянською владою та Російською православною церквою. Він визначався зміною державного політичного курсу щодо Церкви та створенням можливостей для її легальної діяльності. РПЦ цілком вбудовувалася у радянсько-комуністичну політичну систему. Відновлена Церква функціонувала як жорстко централізована структура із чітко визначеними напрямками та завданнями впливу на суспільство та віруючих. Ключовою умовою часткового покращення церковного становища була повна лояльність та підтримка комуністичної влади з боку духовенства на всіх рівнях.

Заради отримання суб'єктності, Московська патріархія погоджувалася реалізувати державні зовнішньополітичні інтереси, що передбачали розширення політичного впливу Радянського Союзу на країни християнського світу. Однак трансформації політичного курсу щодо становища Російської православної церкви в СРСР мали лише тимчасовий кон'юнктурний характер і не передбачали докорінної зміни антирелігійної політики комуністичної влади.

Список використаних джерел та літератури

- Curtiss, J., 1953. *The Russian Church and Soviet State 1917-1950*, Boston.
- Davis, N., 1995. *A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodox*, Boulder: Westview Press.
- Miner, S. M., 2003. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Roccucci, A., 2011. *Stalin et il patriarca: la Chiesa ortodossa et il potere sovietico, 1917-1958*, Torino: Einaudi.
- Алексеев, В., 1991. *Иллюзии и догмы*, Москва: Политиздат.
- Бальжик, И. А., 2015. *Отношения государства и церкви: «симфония властей»*, Одесса: Фенікс.
- Беглов, А. Л., 2018. *В поисках «безгрешных катакомб». Церковное подполье в СССР*, Москва: Политическая энциклопедия.
- Беглов, А. Л., 2018. Международная деятельность Русской Православной Церкви в период «нового курса» в государственно-церковных отношениях. Основные этапы и кризисные явления, *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 4, т. 11, 104-129.
- Бистрицька, Е., 2009. Зміцнення авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.), *Український історичний журнал*, 6, 106-124.
- Васильева, О. Ю., 2000. Особенности религиозной жизни на временно оккупированной территории, *Церковь в истории России*, 4, 226-247.
- Васильева, О. Ю., 2001. *Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг.* Москва: Институт Российской истории РАН.
- Власовський, І., 1998. *Нарис історії Української православної церкви: Т. 4: (XX ст.). Ч. 2*, Київ.
- Войналович, В. А., 2005. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*, Київ: Світогляд.
- Курляндский, И. *Общее прошлое: как Сталин использовал церковь для победы в войне* [Электронный ресурс]: <https://amp.rbc.ru/rbcnews/opinions/society/09/05/2016/573023009a7947b91c0c421c/>
- Куроедов, В. А., 1981. *Религия и церковь в Советском государстве*, Москва: Политиздат.
- Лисенко, О. Є., 1998. *Церковне життя в Україні. 1943-1946*, Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Марченко, А. Н. *Личные дела высшего духовенства РПЦ МП для изучения церковно-государственных отношений* [Электронный ресурс]: <http://krotov.info/history/20/1960/marchenko.htm>
- Об организации научно-просветительной пропаганды: Постановление ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1941-1954)*. Москва, 1971, Т. 6, 121-123.
- Об организации Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР: Постановление СНК СССР № 993 от 14 сентября 1943 г. *В штабах Победы. 1941-1945: Док. в 5 кн. Кн. 3*. Москва: Науч.-полит. кн., 2020, 424.
- Об откликах иностранных дипломатов и политэмигрантов на изменение внутренней политики Советского Союза в отношении религии: Докладная записка В. Н. Меркулова члену ГКО В. М. Молотову от 8 сентября 1943 г. *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009, 207-212.
- Одинцов, М. И., 1994. *Государство и церковь в России. XX век*, Москва: Луч.
- Одинцов, М. И., 2000. Религиозные организации в СССР в годы великой отечественной войны (1943-1945 гг.), *Москва послевоенная. 1945-1947. Сборник архивных документов и материалов*. С. 493-494.

О порядке открытия церквей: Постановление СНК СССР от 28 ноября 1943 г. *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009. 263-265.

Отчет Председателя Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова о приеме Председателем СНК СССР И.В. Сталиным иерархов Русской Православной Церкви от 5 сентября 1943 г. *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009, 194-203.

Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009.

Петюкова, О. Н., 2011. *Правовые формы отношений советского государства и Русской православной церкви в 1917-1945 годах: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений*, Москва.

Поспеловский, Д. В., 1996. *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР*, Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея.

Поспеловский, Д. В., 1995. *Русская православная церковь в XX веке*, Москва: Республика.

Поспеловский, Д. В., 2003. *Тоталитаризм и вероисповедание*, Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея.

Регельсон, Л., 1977. *Трагедия Русской Церкви. 1917-1945*, Париж.

Тюрина, Л. В., 2000. *Государство и Русская Православная Церковь: Эволюция отношений. 1917–2000 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история*, Курск.

Шкаровский, М. В., 1996. Русская Православная Церковь и религиозная политика советского государства в годы войны, *Христианское чтение*, 12, 26-53.

Шкаровский, М. В., 1999. *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах)*, Москва: Крутицкое Патриаршее подворье.

Шліхта, Н. В., 2011. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.*, Харків: Акта.

References

Alekseev, V., 1991. *Illyuzii i dogmy [Illusions and dogmas]*, Moskva: Politizdat. [in Russian]

Balzhik, I. A., 2015. *Otnosheniya gosudarstva i cerkvi: «simfoniya vlastej» [Relations between the State and the Church: «symphony of powers»]*, Odessa: Feniks. [in Russian]

Beglov, A. L., 2018. Mezhdunarodnaya deyatelnost Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v period «novogo kursa» v gosudarstvenno-cerkovnyh otnosheniyah. Osnovnye etapy i krizisnye yavleniya [International activity of the Russian Orthodox Church in the period of the «new course» in state-church relations. Main stages and crisis phenomena], *Kontury globalnyh transformacij: politika, ekonomika, pravo*, 4, t. 11, 104-129. [in Russian]

Beglov, A. L., 2018. *V poiskah «bezgreshnyh katakomb». Cerkovnoe podpole v SSSR [In search of «sinless catacombs». Church underground in the USSR]*, Moskva: Politicheskaya enciklopediya. [in Russian]

Bystrytska, E., 2009. Zmitsnennia avtorytetu Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy u stalinskomu plani borotby z Vatykanom (1943–1948 rr.) [Strengthening the authority of the Russian Orthodox Church in Stalin's plan to fight the Vatican (1943-1948)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 106-124. [in Ukrainian]

Curtiss, J., 1953. *The Russian Church and Soviet State 1917-1950*, Boston.

Davis, N., 1995. *A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodox*, Boulder: Westview Press.

Kurlyandskij, I. Obshee proshloe: kak Stalin ispolzoval cerkov dlya pobedy v vojne [A shared past: how Stalin used the church to win the war] [Elektronnij resurs]: <https://amp.rbc.ru/rbcnews/opinions/society/09/05/2016/573023009a7947b91c0c421c/> [in Russian]

Kuroedov, V. A., 1981. *Religiya i cerkov v Sovetskom gosudarstve [Religion and the Church in the Soviet State]*, Moskva: Politizdat. [in Russian]

Lysenko, O. Ye., 1998. *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943-1946 [Church Life in Ukraine. 1943-1946]*, Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Marchenko, A. N. Lichnye dela vysshego duhovenstva RPC MP dlya izucheniya cerkovno-gosudarstvennyh otnoshenij [Personal files of the top clergy of the ROC-MP for the study of church-state relations] [Elektronnij resurs]: <http://krotov.info/history/20/1960/marchenko.htm> [in Russian]

Miner, S. M., 2003. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

O poryadke otkrytiya cerkvej: Postanovlenie SNK SSSR ot 28 noyabrya 1943 g. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 2009, 263-265.

Ob organizacii nauchno-prosvetitelnoj propagandy: Postanovlenie CK VKP(b) ot 27 sentyabrya 1944 g. KPSS v rezolyuciyah i resheniyah sezдов, konferencij i plenumov CK (1941-1954). Moskva, 1971, T. 6, 121-123.

Ob organizacii Soveta po delam Russkoj pravoslavnoj cerkvi pri SNK SSSR: Postanovlenie SNK SSSR № 993 ot 14 sentyabrya 1943 g. V shtabah Pobedy. 1941-1945: Dok. v 5 kn. Kn. 3. Moskva: Nauch.-polit. kn., 2020, 424.

Ob otklikah inostrannyh diplomatov i politemigrantov na izmenenie vnutrennej politiki Sovetskogo Soyuza v otnoshenii religii: Dokladnaya zapiska V. N. Merkulova chленu GKO V. M. Molotovu ot 8 sentyabrya 1943 g. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 2009, 207-212.

Odincov, M. I., 1994. *Gosudarstvo i cerkov v Rossii. XX vek [The State and the Church in Russia. XX century]*, Moskva: Luch. [in Russian]

Odincov, M. I., 2000. Religioznye organizacii v SSSR v gody velikoj otechestvennoj vojny (1943-1945 gg.) [Religious Organisations in the USSR during the Great Patriotic War (1943-1945)], Moskva poslevoennaya. 1945-1947. Sbornik arhivnih dokumentov i materialov, 493-494. [in Russian]

Otchet Predsedatelya Soveta po delam Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi pri SNK SSSR G.G. Karpova o prieme Predsedatelem SNK SSSR I.V. Stalinym ierarhov Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi ot 5 sentyabrya 1943 g., Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941-1945]. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 194-203. [in Russian]

Petyukova, O. N., 2011. *Pravovye formy otnoshenij sovetskogo gosudarstva i Russkoj pravoslavnoj cerkvi v 1917-1945 godah [Legal forms of relations between the Soviet State and the Russian Orthodox Church in 1917-1945]: avtoref. diss. ... dokt. jurid. nauk: 12.00.01 – teoriya i istoriya gosudarstva i prava; istoriya politicheskikh i pravovyh uchenij*, Moskva. [in Russian]

Pospelovskij, D. V., 1995. *Russkaya pravoslavnaya cerkov v XX veke [Russian Orthodox Church in the 20th century]*, Moskva: Respublika. [in Russian]

Pospelovskij, D. V., 1996. *Pravoslavnaya Cerkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR [The Orthodox Church in the history of Rus, Russia and the USSR]*, Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andrey. [in Russian]

Pospelovskij, D. V., 2003. *Totalitarizm i veroispovedanie [Totalitarianism and religion]*, Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andrey. [in Russian]

Regelson, L., 1977. *Tragediya Russkoj Cerkvi. 1917-1945 [The Tragedy of the Russian Church. 1917-1945]*, Parizh. [in Russian]

Roccucci, A., 2011. *Stalin et il patriarca: la Chiesa ortodossa et il potere sovietico, 1917-1958*, Torino: Einaudi.

Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941-1945]. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 194-203. [in Russian]

Shkarovskij, M. V., 1996. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov i religioznaya politika sovetskogo gosudarstva v gody vojny [The Russian Orthodox Church and the religious policy of the Soviet state during the war years], *Hristianskoe chtenie*, 12, 26-53. [in Russian]

Shkarovskij, M. V., 1999. *Russkaya pravoslavnaya cerkov pri Staline i Hrusheve: (Gosudarstvenno-cerkovnye otnosheniya v SSSR v 1939-1964 godah) [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev: (Church-State Relations in the USSR in 1939-1964)]*, Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore. [in Russian]

Shlikhta, N. V., 2011. *Tserkva tykh, khto vyzhyy. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s - early 1970s.], Kharkiv: Akta. [in Ukrainian]

Tyurina, L. V., 2000. *Gosudarstvo i Russkaya Pravoslavnaya Cerkov: Evolyuciya otnoshenij. 1917–2000 gg.* [The State and the Russian Orthodox Church: Evolution of Relations. 1917-2000]: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 – otechestvennaya istorii, Kursk. [in Russian]

Vasileva, O. Yu., 2000. Osobennosti religioznoj zhizni na vremennno okkupirovannoj territorii [Peculiarities of religious life in the temporarily occupied territory], *Cerkov v istorii Rossii*, 4, 226-247. [in Russian]

Vasileva, O. Yu., 2001. *Russkaya pravoslavnaya cerkov v politike sovetskogo gosudarstva v 1943–1948 gg.* [The Russian Orthodox Church in the politics of the Soviet state in 1943-1948], Moskva: Institut Rossijskoj istorii RAN. [in Russian]

Vlasovskiy, I., 1998. *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* [An outline of the history of the Ukrainian Orthodox Church]: T. 4: (XX st.). Ch. 2, Kyiv. [in Ukrainian]

Voinalovych, V. A., 2005. *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs* [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: A Political Science Discourse], Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian]

THE POSITION AND ROLE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN SOVIET SOCIETY AND ITS RELATIONS WITH THE COMMUNIST PARTY IN 1943 – 1945

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Sofiia Izhuk

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the position and role of the Russian Orthodox Church in the life of Soviet society during the German-Soviet war in 1943 – 1945. An attempt was also made to characterize the relations of the Russian Orthodox Church with Communist Party bodies after the beginning of the so-called "new course" of the Stalinist government in relation to the Church. The transformations of the church policy of the Soviet government are highlighted in the context of Stalin's turn to the ideology of the "Patriotic War" and the introduction of the imperial Russian nationalist doctrine. It was established that the main reason for the changes in the attitude of the ruling elite towards the Church was the desire to use its authority and social influence to strengthen the control of the Communist Party authorities over the population of the USSR. The analysis of various research assessments of the "new course" of the party-state policy in relation to the Russian Orthodox Church showed that the Russian Orthodox Church was completely integrated into the system of the Soviet totalitarian regime and became an effective tool in the hands of the government for the implementation of domestic political tasks and the expansion of the international influence of the USSR. The key condition for the legal activity of the Russian Orthodox Church in the Soviet state was the complete loyalty and support of the Communist Party policy of its leaders and figures.*

Key words: *party-state politics, the Russian Orthodox Church, church-state relations, Communist Party bodies, the Soviet state.*